

Tradițiile funerare și de pomenire ale lipovenilor din Republica Moldova ca ritualuri din etapa finală a ciclului vieții omului¹

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.04>

Rezumat

Tradițiile funerare și de pomenire ale lipovenilor din Republica Moldova ca ritualuri din etapa finală a ciclului vieții omului

În acest articol sunt expuse momentele principale legate de etapa finală a ciclului vieții umane a lipovenilor din Republica Moldova. Cercetarea este realizată pe baza materialelor de teren colectate de autoare. Cercetarea realizată a permis depistarea la lipovenii din Republica Moldova a unor particularități ale ritualului funerar și de pomenire legată de etapa finală a ciclului vieții umane. Odată cu păstrarea conturului principal al acestui ritual de-a lungul secolelor, au fost identificate unele particularități noi și transformări, precum și deosebiri între zonele rurale și urbane: „Prin sate, oamenii practic trăiesc cu aceasta, îndeplinesc tradițiile mult mai corect, însă noi, aici, în oraș, suntem deja puțin detașați de aceasta” (M. G. M., Chișinău). În ciuda conservatorismului deosebit al acestei etape a ritualurilor familiale a fost identificată o serie de împrumuturi de la moldoveni, de exemplu, cele cu privire la felurile de mâncare a mesei de pomenire – prune uscate cu nuci, dacă ziua de pomenire nimereste într-o zi de post, în Edineț mulți înlocuiesc borșul cu zeama, gătesc babă neagră și babă albă ș. a. Se remarcă variabilitatea unor sau altor tradiții în diferite localități, inclusiv printre creștinii ortodocși de rit vechi „cu popă” (Cunicea, Pocrovca ș. a.) și printre creștinii ortodocși de rit vechi „fără de popă” (Edineț).

Cuvinte-cheie: lipoveni, Republica Moldova, ritualuri funerare și de pomenire, cercetări de teren, variabilitatea tradițiilor.

Резюме

Похоронно-поминальные традиции липован Республики Молдова как обрядность заключительного этапа жизненного цикла человека

В данной статье изложены основные моменты, связанные с заключительным этапом жизненного цикла человека у липован Республики Молдова. Исследование осуществлено на базе полевых материалов, собранных автором. Проведенные опросы позволили обнаружить у липован Республики Молдова ряд специфических особенностей похоронно-поминальной обрядности, связанной с данным этапом жизненного цикла человека. Наряду с сохранением на протяжении веков основной канвы этой обрядности, выявлены некоторые новшества и перемены, а также различия между сельской и городской местностью: «По селам люди буквально живут в этом, выполняют традиции более точно, а мы тут, в городе, уже, конечно, немножко оторваны от этого» (M. G. M., Кишинев). Несмотря на особую консервативность рассматриваемого этапа семейной обрядности, выявлен ряд заимствований у молдаван, например касающихся блюд поминального стола – чернослив с ореха-

ми, если поминки выпадают на постные дни, в Единцах борщ многие заменяют замой, готовят бабку – черную и белую и т. д. Отмечается вариативность тех или иных традиций в различных населенных пунктах, в том числе у старообрядцев-поповцев (Кунича, Покровка и др.) и старообрядцев-беспоповцев (Единцы).

Ключевые слова: липоване, Республика Молдова, похоронно-поминальная обрядность, полевые исследования, вариативность традиций.

Summary

Funeral and memorial traditions of the Lipovans from the Republic of Moldova as a ritualism of the final stage of human life cycle

The article outlines the main points associated with the final stage of the human life cycle among the Lipovans of the Republic of Moldova. The study was carried out on the basis of field materials collected by the author and made it possible to discover a number of specific features of funeral and memorial rituals among the Lipovans of the Republic of Moldova associated with the final stage of a person's life cycle. Along with the preservation of the main outline of this ritual over the centuries, some innovations and changes have been identified, as well as differences between rural and urban areas: “In villages, people literally live in this, they carry out traditions more accurately, but here in the city, of course, we are a little removed from this” (M. G. M., Chisinau). Despite the particular conservatism of this stage of family rituals, a number of borrowings from the Moldovans have been identified, for example, concerning the dishes of the funeral table – prunes with nuts, if the funeral falls on fast days; in Edinets, many people replace borscht with zeama, prepare baba – black and white, etc. The variability of certain traditions is noted in various settlements, including among the Old Believers-“with priests” (Cunicea, Pokrovka, etc.) and the Old Believers-Bespopovtsy “priestless” (Edintsy).

Key words: Lipovans, Republic of Moldova, funeral and memorial rituals, field research, variability of traditions.

Ritualurile funerare și de pomenire fac parte din grupul ritualurilor vieții umane (alături de ritualurile de naștere și botez și ritualurile de nuntă) și se disting de ele printr-un conservatism mai pronunțat și prin cea mai mică susceptibilitate la împrumuturi. În plus, ritualurile funerare și de pomenire ale lipovenilor (creștinii ortodocși de rit vechi, staroverii) au specificul său și se caracterizează printr-o serie de trăsături arhaice, rădăcinile cărora se află în epoca de până la Petru I.

Întrucât cercetarea noastră se bazează pe materiale de teren, trebuie să subliniem o particularitate referitoare la desfășurarea interviurilor. În calitate de informatori ai ritualismului de familie, inclusiv ai ritualismului funerar și de pomenire, și nu doar a ritualurilor de naștere și de botez, acționează în principal femeile. Au refuzat să acorde interviu doar câteva dintre ele – acelea care nu demult și-au pierdut apropiatii. Iar bărbații, cu unele excepții, de obicei refuzau să discute pe această temă (deși discutau cu plăcere, detaliat, în cunoștință de cauză în legătură cu problemele istorico-confesionale), redirecționau întrebările soției sau altei rude de gen feminin, spre exemplu: „Iar în legătură cu procesul de înmormântare și ce se pregătește pentru defunct... Mai bine să o întrebați pe soția mea...” (H. N. P.).

Modul de viață al lipovenilor, precum și tradițiile ce fac parte din ritualurile de familie, corelate cu ciclul de viață al omului, mereu au fost legate cu obiceiurile bisericesti, care a fost și continuă să fie „un garant indispensabil al păstrării sănătății morale și spirituale și a vitalității fiecărei comunități” (Гаврюшина 2018: 161). Cele de mai sus se aplică ritualurilor etapei finale a ciclului vieții – ritualurile funerare și cele memoriale.

În mediul creștinilor de rit vechi se obișnuiește să se pregătească din timp așa-numitele haine pentru înmormântare. De obicei, acest lucru îl face femeia, atât pentru sine, cât și pentru soț. Se începe pregătirea pe la cincizeci de ani, uneori chiar mai devreme, fapt ce este confirmat de mărturiile altor cercetători, spre exemplu: „După cincizeci de ani stăpâna casei pregătea nodul, acum pentru aceasta este alocat un raft separat din dulap sau comodă” (Степанов 2016: 24). La întrebarea noastră despre vârsta de la care se face acest lucru au fost următoarele răspunsuri: „Acest lucru se face mai mult, să spunem, din motive de sănătate. Dar din experiența și observațiile mele, femeile se pensionează și încep încetîncet să-și strângă hainele pentru înmormântare” (Z. N. P.); „Iată eu, am 65 de ani, eu deja mi-am pregătit hainele de înmormântare. Pentru ca mai apoi copiii să nu alerge să caute. Eu mi-am pregătit și sarafan și cămașă – la fel cum pe mama am înmormântat-o, tot așa și mie mi-am pregătit” (K. M. M.); „Eu am un fel de sac de călătorie și acolo mi-am pregătit totul” (K. A. G.). Astfel, către 50–60 de ani, astfel de haine deja sunt pregătite. Despre aceasta scriu și alți cercetători ai tradițiilor creștinilor ortodocși de rit vechi din Republica Moldova: „Creștinii ortodocși de rit vechi încep să se pregătească de moarte pe la cincizeci de ani. Iar cei foarte credincioși – și

mai devreme. Bărbatul după treizeci de ani trebuia obligatoriu să poarte barbă, «în caz contrar, preotul nu-i permitea să intre în biserică și nu va săvârși slujba de înmormântare»” (Степанов 2016: 24).

Conform convingerilor lipovenilor, după cum scrie E. Arslanova² (și acest lucru este confirmat și de rezultatele obținute de noi și de o serie de alți cercetători), „viața pământească este doar un refugiu temporar, pragul spre cealaltă lume. Omul va obține un cămin permanent după moarte, care, la rândul ei, este considerată o întoarcere la adevărata casă. «Iată soacra mea..., ea ne-a spus: „Eu merg acasă. Aceasta este casa noastră veșnică. Noi aici suntem doar oaspeți”». În acest sens, pregătirea pentru săvârșirea cu succes a tranziției de la viața temporară la viața veșnică juca un rol important pe parcursul unei părți semnificative a existenței pământenilor a credinciosului ortodox de rit vechi – a lipovanului” (Арсланова 2010: 153). Subliniind că însăși viața, raportându-se, se corela cu categoriile ei de neprihănire și păcătoșenie, E. Arslanova propune o altă evidențiere a perioadelor în această etapă a vieții umane: „Respectiv, în ritualurile funerare pot fi evidențiate două perioade: a) pregătirea de moarte ca o limită finală a vieții pământești a fiecărui om, b) pregătirea defunctului pentru înmormântare” (Ibidem). Pregătirea pentru moarte constă nu doar în pregătirea hainelor pentru înmormântare (vezi mai jos), ci și în parcurgerea demnă a căii pământești. Acestui lucru îi este acordată o importanță mare. Spre exemplu, preotul nu săvârșește slujba pentru sinucigaș (iar acele persoane care au dus sicriul cu sinucigaș la cimitir trebuie neapărat „să ia rugăciune de la preot”, deoarece chiar și aceasta se consideră un păcat); defunctul care a decedat de alcoolism este pomenit nu „pe nume”, dar „ca pe toți creștinii ortodocși”. Deși unii informatori (spre exemplu, K. A. S.) indicau la apariția tendinței de a privi sinuciderea și dependența de alcool ca pe boală. Astfel de oameni încep să fie percepuți ca bolnavi – în plan mental și fizic.

În or. Edineț ne-a fost comunicat că într-o serie de cazuri există o atitudine foarte strictă: „Este necesar ca acest bărbat să se pocăiască, să aibă <...> măcar o barbă puțin crescută, să nu fie ras, pentru că dacă barba este rasă, el nu va fi așa înmormântat (cum se cuvine – T. Z.), adică el este pomenit nu pe nume, dar «ca toți creștinii ortodocși». Și dacă el a decedat beat, nu era la pocăință, ras, atunci el nu este pomenit «pe nume». El este înmormântat fără de preot, apoi <...> la nouă zile, patruzeci de zile, la un an, și doar după un an se permite ca acest

decedat să fie pomenit «pe nume»” (K. A. G.). Or atitudinea față de sinucigași este bazată pe convingerea fermă că omul „nu trebuie să decidă singur”, ci să respecte Legea Domnului: „Dumnezeu ți-a dat viață. Deci trebuie să-ți trăiești viața pe care Dumnezeu ți-a dat-o – a tăiat această bucată. Iar dacă omul s-a sinucis – este un mare-mare păcat și preotul nici nu săvârșește slujba” (K. T. I.). Informatorii subliniau: „Noi le spunem copiilor noștri: va fi o dungă neagră, o moarte justă, care îi va lua și pe bogați și pe săraci. Ce va da Domnul, aceea va fi” (K. A. S.).

Moartea, ca și nașterea, încalcă granița dintre lumi. „Încă până la venirea morții apar prevestitorii ei (presimțiri, vise, diferite semne). Anumite acțiuni ritualice sunt chemate să restabilească echilibrul” (Ивашова 2011: 65). În popor există premoniții și semne ale morții iminente. Omul aflat pe moarte nu mai mănâncă – nu poate înghiți. Conform observațiilor intervievaților, despre moartea iminentă a unui om care deosebit de mult timp a fost bolnav adesea prevestesc următoarele: el începe „să se curețe” – să facă anumite acțiuni cu mâinile. Una din informatoare a explicat: „Creierul aproape că nu lucrează, însă omul parcă se curăță cu mâinile – fața ș. a. De parcă este o murdărie invizibilă pe el, și el încearcă să o scuture. Există un semn, o superstiție. Acest lucru l-am auzit de la bunica. Adică se vede că omul este pe moarte și el simte sfârșitul. El dă cu mâinile, de parcă se curăță” (B. I. M.); „Da, da, este așa un semn. El încă își aranjează părul, cămașa sau centura, de parcă s-ar aranja” (K. M. M.). Toate acestea nu sunt un semn sau o premoniție, ci rezultatul vechilor observații populare asupra situațiilor reale: „S-a observat, dacă un om grav bolnav începe să facă mișcări stranii cu mâinile, de parcă ar îndepărta o pânză invizibilă, sau de parcă ar încerca să se elibereze de pielea sa – acesta este un semn al morții iminente” (Кочнева 2023).

Printre premoniții și semne ale morții informatorii remarcau anumite fenomene (pasărea bate în fereastră; crucea din casă cade brusc; se sparge oglinda³; apar multe muște în casă ș.a.): „Noi eram la bunelul și bunica și luam prânzul (aveam deja 12 ani), și deodată o rândunică a început să bată în fereastră – tare-tare. Și bunica spune: „Ei bine, bunicule, se pare că cineva trebuie să plece – tu ori eu”. Eu am venit acasă și a venit o telegramă. Tata a murit” (K. T. G.).

De asemenea, se poate indica la existența viselor profetice sau fatale (cade un dinte – cu sânge sau fără; se distruge soba sau peretele; omul cade într-o

prăpastie; ninge; decedatul te trage spre sine ș. a.): „Prietena mea (acest lucru s-a întâmplat demult, ficele ei erau încă foarte mici) mergea cu soțul să vândă ceva, cum noi, cațapii, facem acest lucru. S-a întâmplat un accident și ea a decedat. Iar soacra ei a visat în ajun că peretele casei a căzut, și ea deodată a înțeles că ceva se va întâmpla” (L. L. V.); „Eu am avut o soră, ea era bolnavă și a murit de tânără. Era în spital, noi știam că ea va muri, așteptam. Și <...> eu am visat că intru într-un club, iar acolo în dreapta stau întinși doi defuncți. Eu intru acolo, o văd pe ea, sora mea, și mai departe mă tem să merg și îi spun: «Uite, acolo sunt morți, cum stai aici?» Mereu mi-a fost frică de morți. Iar ea răspunde: «A-a, ție îți este frică de morți, dar eu deja sunt aici, cu ei». Acest vis mi-l voi aminti pentru tot restul vieții mele. M-am trezit, îmi bătea inima, l-am trezit pe soț și i-am spus: «Sora a murit». Iar el: «Ce inventezi!». Dar eu insistam, eram convinsă. Înainte doar nu erau telefoane în case, o telefonogramă a venit la administrația colhozului. Ne-au bătut în fereastră și au spus: «Iată a venit o telefonogramă că a murit sora». Voi ține minte acest eveniment cât voi trăi. Aceasta este experiența mea, nu a altcuiva” (S. E. V.).

Atitudinea față de astfel de premoniții este diferită, și este legată nu doar cu observațiile seculare ale membrilor comunității, dar și cu experiența personală a anumitei persoane (în care persistă confirmarea sau infirmarea acestora).

După moartea omului, primele acțiuni întreprinse de apropiații lui sunt următoarele: îl anunță pe preot și încep să pregătească corpul defunctului pentru înmormântare – îl spală și îl îmbracă în haine pentru înmormântare. Conform tradiției, defunctul este spălat de bărbați, iar defuncta – de femei (K. N. G.), (primind în prealabil binecuvântare de la preot). Dar acest lucru, cum este obișnuit la creștini, nu trebuie să fie făcut de rude apropiate: „Dacă un om moare, <...> se merge la preot, el binecuvântează și spune: «Domnul să vă binecuvânteze». Ca întotdeauna la noi. (Cf.: „Fără Dumnezeu nici până la prag nu mergi” (K. A. S.) – T. Z.) Se iau paie, fân, se aștern în cameră, se încălzește apa. Femeia spală femeia, da. Dar o femeie străină, fiica nu are voie. Nu se cuvine ca fiica să o spele pe mamă, nici feciorul – pe tată. Femeia o spală, o piaptănă, îi împletește două cosițe – obligatoriu două cosițe dacă era căsătorită. Femeia căsătorită trebuie tot timpul să-și împletească părul în două cosițe și să le ascundă sub năframă. Iar cosițele defunctei sunt împletite nu spre sus, dar în jos (șuvițele sunt îndreptate în jos – T. Z.), doar

fetiței, fetei – în sus” (H. V. P.). În sate, de obicei sunt oameni speciali care îndeplinesc aceste acțiuni, spre exemplu, în Pocrovca au fost obținute următoarele informații: „Bărbatul îl spală pe bărbat, dar giulgiul este cusut de femeie. Însă dacă moare o femeie, ea este spălată de o femeie și tot ea coase giulgiul, la noi în sat, Natalia se ocupă de acest lucru” (B. T. M.). Într-o comunitate rurală compactă toate aceste lucruri sunt mai ușor de organizat decât în orașe. Trebuie să te încadrezi în viața comună a orașului, să respecti regulile existente în acesta, de aceea creștinii ortodocși de rit vechi merg la morgă pentru a pregăti ritualurile de spălare și îmbrăcare: „Iarăși, cine și ce posibilitate are. Dar dacă oamenii sunt mai tineri și dacă copiii tot trăiesc în același apartament, atunci defunctul este dus la morgă, iar ritualul este respectat – de spălare, îmbrăcare, adică aranjare. <...> Pot să-l lase acasă pe muribund în momentul bolii, dar după moarte pot să se adreseze la medicul de familie. Spre exemplu, am înmormântat-o pe sora noastră, și pe ea, desigur, au luat-o. Dar oamenii care respectă toate tradițiile... Două femei merg la morgă, spală defuncta, o îmbracă – fac totul conform regulii. <...> Apoi ea este dusă la biserică și deja la biserică se face slujba de înmormântare” (M. G. M., Chișinău); „La noi, dacă cineva a decedat, mai ales dacă era în vârstă, se străduie să nu fie luat la morgă. Dar se mai întâmplă că acest lucru nu se poate de evitat, și în aceste cazuri la noi, la morgă, este o persoană specială, o femeie, care îmbracă defuncții. Dacă însă cineva dorește – merg apropiații, vecinii etc. și fac tot ce este necesar. Cine și cum dorește. Este la dorință (K. M. M., Edineț)”. În acest mod, în comunitățile urbane, lipovenii de asemenea găsesc căi de a respecta tradițiile. După spălare, obiectele folosite pentru îndeplinirea acestui proces sunt arse.

În afară de giulgiu, în setul îmbrăcăminte pentru înmormântare intră: pentru femei – o cămașă care acoperă gâtul, cu mâneci lungi, un sarafan, un acoperământ de cap – moț, două năframe – de jos și sus, ciorapi lungi sau șosete și papuci moi; pentru bărbați – pantaloni de tip șalvari sau pantaloni înguști (conform tradițiilor stricte, sacoul nu se permite⁴), cămașă descheiată, șlapi (vezi detaliat Zaikovsky 2023: 43). Obligatoriu pentru bărbații decedați, cât și pentru femeile decedate sunt: crucea la piept (pe un șiret special – găitan, lăntșorul metalic nu se permite), centură, giulgiu. Măinile sunt aranjate în mod special: degetele arătător și de mijloc ale mâinii drepte sunt fixate în așa mod ca să formeze o cruce (ca două degete cu care se

face semnul crucii), mâna dreaptă se pune deasupra celei stângi. *Lestovka* (metanierul creștinilor ortodocși de rit vechi), de asemenea este pusă în sicriu, se îmbracă pe mâna stângă a defunctului („*Lestovka* se ține în mâna stângă, pentru că în timpul slujbei bisericești mâna dreaptă trebuie să fie liberă pentru a face semnul crucii” – Z. N. P.), însă în diferite localități există variații: spre exemplu, ea este îmbrăcată pe degetul inelar al mâinii stângi (Pocrovca); la încheietura cotului (Edineț). În Chișinău, în acest sens, au fost primite următoarele informații: „Eu știu câteva variante. Știu varianta când *lestovka* pur și simplu este atârnată la încheietura mâinii. Și știu varianta când ea este atârnată de degetul inelar. *Lestovka*, când este folosită, se trece în așa fel ca degetele mic și cel inelar să fie despărțite, iar celelalte degete se unesc ca în semnul crucii. Cu degetul mare noi trecem aceste secțiuni din *lestovka*, iar degetele arătător și cel din mijloc se aranjează ca în semnul crucii” (Z. N. P.). De obicei, pe fetițe/femei și băieți/tineri îi aranjează la fel ca pe maturi, însă cu unele deosebiri, dar sunt și variante. Spre exemplu, în Edineț, informatorii au remarcat: „Fetele nu sunt îmbrăcate în rochii de mireasă, ca în alte credințe. Știu că fetițele sunt înmormântate exact la fel: în cămașă lungă și în sarafan, doar că pe cap nu se îmbracă năframă. La față capul rămâne neacoperit și părul despletit. Părul nu este strâns, nu este împletit, dar este împărțit în două părți și se lasă așa. Și se folosește giulgiul, el neapărat trebuie să fie. <...> Băieții sunt îmbrăcați la fel ca și maturii” (K. O. P.); în Pocrovca ne-a fost comunicat: „La noi la fel (ca și la maturi – T. Z.): pentru fetiță se coase sarafan, totul este la fel, papucei...” (S. E. V.). În Egorovca, din contra: „Sunt îmbrăcați cum se cuvine. Rochie, coroană, voal, totul cum trebuie. Tânărul e îmbrăcat în costum, are buchet, totul cum trebuie” (K. T. I.). În legătură cu aceasta, trebuie să subliniem că sunt diferite familii, în care respectarea tradițiilor, într-o măsură mai mare sau mai mică, este susceptibilă la schimbări. Despre acest fapt ne comunicau înșiși informatorii.

Deasupra la toată îmbrăcăminte și deasupra defunctului este îmbrăcat giulgiul. El este cusut („pe fir viu”, fără noduri, cusătura „în urma acului” – H. V. P.) după decesul omului. Forma acestui obiect din îmbrăcăminte de moarte generează diferite asociații la intervievați, unii consideră că acesta seamănă cu un plic, alții – cu o glugă, a treia categorie – cu o barcă. „Are forma unui plic. Ea (femeia care a cusut giulgiul – T. Z.) aranjează pliurile într-un fel special. Este o croială specială” (B. T.

M.). Deasupra giulgiul este legat în câteva locuri, ca o centură, cu o panglică albă – în formă de cruce, iar astfel de cruci pot fi chiar șapte (H. V. P., Dobrogea Veche) sau trei (Z. N. P., Chișinău). Însă așa se procedează nu peste tot: în Edineț așa nu se face, centura nu se folosește, doar giulgiul: „La noi nu se leagă” (K. M. M.).

Această panglică este mai apoi dezlegată sau tăiată, informatorii explicând de ce aceasta este necesar să fie făcut: „Acea persoană care a spălat corpul trebuie mai apoi să dezlege nodul de pe această centură. El nu despletește această panglică, doar nodul este dezlegat” (Z. N. P.). „Apoi această panglică este tăiată. Acest lucru îl face aceeași femeie care a spălat corpul și a cusut giulgiul. Panglica trebuie tăiată încă în biserică, pentru că nu se poate ca defunctul să meargă pe lumea cealaltă legat” (S. E. V.).

Sicriul cu mortul se pune pe laiță – un scaun lung. Informatorii subliniau în mod special, că în niciun caz nu se permite de așezat sicriul pe masă sau pe podea. Dacă nu este laiță (care poate fi împrumutată de la vecini sau rude), atunci se folosesc scaune. Corpul defunctului din sicriu este întins pe această laiță în așa mod ca acesta „să vadă icoanele”, adică cu picioarele la icoane: „Se așează cu picioarele la icoane. Ca acesta să le vadă. El doar se va ridica și se va uita la ele” (H. N. P.).

De obicei, se înmormântează în a treia zi, dar din diferite motive sunt și excepții. După mărturiile informatorilor, pentru păstrarea corpului înainte se folosea var, urzică, magnet, iar acum se folosește formalina. În procesul încercării de a clarifica acțiunea ultimei metode a avut loc următorul dialog:

„T. Z. Mi s-a povestit și despre magnet. Cum se poate de folosit magnetul?”

S. E. V. Ei bine, se spune că se întâmplă un fel de împământare. Eu nu știu aceasta.

T. Z. Nu este clar acest mecanism. Cum are loc?”

S. E. V. Împământare”.

Pe toată perioada cât defunctul se află în casă, permanent se citește Psaltirea. Acest lucru este făcut de citeții din biserică. Se citește încontinuu, citeții se înlocuiesc unul pe altul aproximativ la fiecare trei ore. Ulterior stăpâna le dăruiește prosoape și o sumă mică de bani.

Înmormântarea se organizează de obicei în prima parte a zilei. În mediul creștinilor de rit vechi – „fără de popă” (în comunitatea din or. Edineț) ne-a fost comunicat că încercau să facă acest lucru chiar la răsăritul soarelui: „Acum are loc chiar o ușoară relaxare, mai ales cu acest COVID, cu această

pandemie, însă înainte trebuia de scos defunctul din casă până la răsăritul soarelui” (K. A. G.). În sate, oamenii vin dimineața la casa decedatului, apoi mortul este scos pentru a se oficia slujba pentru înmormântare, pentru a-și lua rămas bun. „Sunt invitați toți locuitorii satului, toți! Când defunctul este dus, e foarte multă lume, oameni care petrec mortul până la biserică. Iar în biserică rămân doar apropiații, rudele, vecinii, prietenii, colegii de clasă, iar restul merg pe la casele lor” (B. T. M.). Conform tradiției, defuncta trebuie să fie purtată de femei, iar defunctul – de bărbați. În orașe, precum și în sate, dacă cimitirul este departe, se utilizează transportul. În s. Pocrovca nu se utilizează transportul, defunctul este dus pe o targă specială de șase oameni. Acest lucru este făcut doar de bărbați.

Informatorii au comunicat o serie de detalii legate de etapa de înmormântare, care ne permit să vorbim despre anumite deosebiri și variante ale tradițiilor. În calitate de exemple putem aduce fragmente ale interviurilor cu informatorii din s. Pocrovca și din or. Edineț.

În acest sens, în Pocrovca există următoarele tradiții: „Defunctul este dus în biserică, iar înaintea sicriului este dusă cruciulița (de obicei, este dată unui copil să fie dusă), apoi cineva duce coliva într-un vas special, luat din biserică, ce seamănă cu o căldărușă emailată de aproximativ un litru. În biserică, căldărușa este lăsată pe masa de pomenire, acolo sunt aprinse multe lumânări și această colivă este sfințită. Apoi, când defunctul este dus la cimitir, iarăși în aceeași ordine: înainte – crucea (dar nu crucea de pe mormânt⁵, ci o cruciuliță⁶ mică, care se află în casă sau se cumpără din biserică), apoi este dusă coliva. Cu această cruciuliță se face ritualul pe mormânt <...>, oamenii se roagă la prapuri bisericești, după aceea preotul ia lopata, ia într-în sa pământ și face din pământ o cruce improvizată pe mormânt. Și apoi se acoperă cu pământ. La noi pământul nu se ia în mână și nu se aruncă în groapă... Înaintea preotului nu se poate să arunci acest pământ. Când preotul pleacă, posibil, oamenii aruncă pământ, dar aceasta este considerat de prios. Același lucru se face și cu rugăciunea, de aceea preotul face acest lucru. Și iată această cruciuliță, această colivă sunt duse în chilie (așa se numește în Pocrovca locul pentru masa de pomenire organizată nu departe de cimitir – T. Z.). În chilie coliva este turnată în cănuțe mici, acestea fiind transmise la masă și oamenii îl pomenesc <...>, câte trei lingurițe mici se dau la fiecare să bea (coliva este semilichidă – T. Z.)” (B. T. M.).

În or. Edineț, înaintea cortegiului funerar de asemenea se duce crucea, așa-numita cruce de acasă, de aproximativ 0,5 m, care, de obicei, se află acasă, alături de icoane, la ea se roagă atât pentru sănătate, cât și pentru odihnirea sufletului („Este așa o icoană – o cruce mare. Aproape în fiecare casă este – de la bunici, de la buneii. Și noi tot avem” – K. A. G.). Această cruce este dusă de un bărbat matur: „Un bărbat cu barbă este legat la gât cu o năframă mare cu ciucuri (un șal – T. Z.) și îi pun pe această năframă crucea și o lumânare. Și în acest mod el duce crucea și lumânarea” (K. M. M.); „Două capete ale acestei năframe sunt legate după gât. Pe această eșarfă el ține crucea, iar cu mâna liberă el duce lumânarea, și toți cei care vin în întâmpinare se roagă la această cruce” (K. A. G.); „După ce s-a ținut slujba în biserică și duc defunctul la cimitir, mai iau încă doi oameni și două icoane din biserică <...>, iar apoi targa – dusă de șase oameni, în urmă merg cântăreții care au citit Psaltirea și cei care au cântat în biserică, apoi oamenii, după care este dus capacul. La cimitir, preotul (mentor – T. Z.) citește rugăciunea de trei ori, apoi aruncă pământ cu lopata de trei ori; apoi oamenii aruncă – fiecare câte trei pumni. Și gata, îl îngroapă. <...> La noi, în timpul înmormântării, nu se folosește coliva” (K. M. M.).

De obicei, în primul an după înmormântare, creștinii de rit vechi – „cu popă”, organizau un prânz de pomenire în a treia zi, a noua, la patruzeci de zile și la un an. Acum destul de des se face și la jumătate de an. În comunitatea celor „fără de popă” (or. Edineț) acest lucru se desfășura în mod diferit: „Înainte, când erau în viață buneii și bunicile mele, după înmormântare nu era asta. Doar înmormântarea – și gata! După înmormântare toți merg pe la casele lor. Și nu făceau la nouă zile, însă la patruzeci de zile se organiza neapărat un prânz de pomenire. Obligatoriu! Așa era la buneii, bunicile și părinții mei. Iar acum, spre exemplu, invită cântăreții, care l-au îngropat, și pe rude, iar unii îi cheamă pe toți – cine cum poate, după posibilitate. Și organizează un prânz (după înmormântare – T. Z.). Înainte – doar la patruzeci de zile se organiza obligatoriu un prânz” (K. M. M.).

Trebuie să menționăm, că pomenirii de la patruzeci de zile îi este acordată o însemnătate deosebită, ea nu poate fi mutată în altă zi, în biserică se oficiază slujba de pomenire chiar în cea mai mare sărbătoare, dacă a coincis în a patruzeci de zile de la înmormântare: „...Chiar dacă a coincis în prima zi de Paști, el (preotul – T. Z.) va face slujbă. Altfel nu este posibil. Așa trebuie să fie!” (H. V. P.).

Pe masa de pomenire neapărat trebuie să fie colivă. Creștinii ortodocși de rit vechi o pregătesc în mod special: „Coliva noastră se deosebește de cea ucraineană și de varianta moldovenească” (Z. N. P.); „Coliva la noi nu se gătește așa ca în satele moldovenești. Coliva este lichidă, doar din grâu și miere” (B. T. M.); „Nu este groasă, nu. Este aproximativ ca borșul. Ea se ia cu lingura – jumătate lichid, jumătate – grâu. Și se face cu miere naturală” (K. M. M.).

Informatorii menționau pretutindeni o atitudine mai strictă față de bucatele de pe masa de pomenire: „Înainte era foarte strict. Pe masă se pune lingura cu partea bombată în sus (cu partea rotunjită, convexă – T. Z.), o cănuță, pe masă se pune apă sau compot. Prânzul se pregătea doar acasă. Și apoi urma «Naceal»⁷ (începutul rugăciunii), iar după «Naceal» mergeau aceste femei care pregăteau (stăpâna și încă 2–3 femei care ajutau), cereau binecuvântare de la preot (mentor – T. Z.). Preotul binecuvântează și spune: «Domnul să vă binecuvânteze» și binecuvântează totul. Stăpâna merge și toarnă o farfurie cu borș, ia sarea și pâinea. Și acestea se pun pe masă. Apoi toți se așează și fiecărui i se toarnă o farfurie cu borș. Se citește rugăciunea: «Doamne Iisuse Hristoase, Fiul Domnului, miluiește-ne pe noi, păcătoșii», și toți încep să mănânce. <...> Asta dacă se întâmplă acasă. Acum mai diferit” (K. A. G.).

Referitor la subiectul care feluri de mâncare trebuie neapărat să fie pe masa de pomenire, informatorii au menționat deosebiri între timpurile trecute și realitatea actuală, subliniind abundența felurilor de mâncare din zilele noastre: „Acum sunt multe feluri de mâncare. Iar înainte – nu, nu era așa” (H. V. P.); „În general sunt trei feluri de mâncare, doar trei, nu cum în prezent se pun pe masă multe-multe feluri de mâncare” (K. M. M.); „Înainte se dădea fiecărui oaspete câte puțin borș, puțini tăieței sau câte 5–6 colțunași sau câte 5–6 sarmale mici. <...> Câte puțin, ca omul să poată mânca fiecare fel de mâncare. Acum se pune diferită mâncare: și pește, și pește sărat, și salam, și cine ce dorește. <...> Au început să gătească și babă – albă și neagră, înainte la noi nu se pregătea” (K. A. G.). Mulți au o atitudine negativă față de aceste schimbări, condamnăm „risipa inutilă”: „Înainte se considerau obligatorii trei feluri de mâncare <...>. Însă acum știți cum se aranjează masa? În așa mod, că unele feluri de mâncare nici nu sunt gustate! Pe timpuri era diferit” (E. F. M.); „Ei bine, acum deja totul este perturbat: unul mai presus ca altul, cine cum poate. Nu este bine.

Înainte era strict” (K. T. I.). „Ei bine, acum mulți înlocuiesc borșul cu zeama, nu mai gătesc colțunași... Totul se schimbă” (K. M. M.). Deși trebuie să menționăm, că în unele sate povesteau despre o atitudine relativ mai strictă față de masa de pomenire, chiar și astăzi: „În ultimul timp, vara se pune pepene verde, niște fructe – piersici ș. a., legume proaspete. Deja nu se mai pregătește compot, dar se servește apă minerală. Iar în Postul Crăciunului se mai pune și halva, pe lângă trei feluri de mâncare obligatorii. Ea este vegetală. Iar ca să se servească salam sau pește sărat – nu, chiar dacă nu este post” (B. T. M., Pocrovca).

Totuși, informatorii menționau câteva feluri de mâncare obligatorii pe masa de pomenire, în componența cărora se observă unele deosebiri. Cu toate acestea, ei erau unanimi în privința borșului ca fel de mâncare pe masa de pomenire, care rămâne cel mai stabil, deși și în privința altor feluri de mâncare se observă multe asemănări între localități. Vom prezenta informații despre felurile de mâncare obligatorii obținute în legătură cu această temă în diferite orașe și sate unde creștinii ortodocși de rit vechi locuiesc compact: „În general, pe masă trebuie să fie doar trei feluri de mâncare. Cum este Sfânta Treime, așa trebuie să fie trei feluri de mâncare. Obligativ se gătește primul fel – borșul, de post sau de fruct, care se fierbe la foc natural. Al doilea fel, dacă ziua nu este de post, trebuie să fie neapărat carne. Al treilea fel este terci de hrișcă sau de orez cu lapte, iar în zilele deosebit de calde – tăieței” (B. T. M., Pocrovca); „Borș, cartofi cu carne (la noi se numește „pecinka”, pentru că sunt copti), sarmale, tăieței. Cine și ce gătește (K. A. S., Cunicea); „Borș din carne de găină, tăieței, sarmale” (K. A. G., Edineț); „Pot găti prânzul și la cafea. Dar, de obicei, se încearcă să fie comandate trei feluri de mâncare tradiționale. Acestea sunt borșul, terciul și pot fi cartofii cu carne, depinde, desigur, de ziua în care se face înmormântarea, pentru că, dacă este o zi de post, totul va fi de post. Pot fi și tăieței, iar terciul de orez este desertul. <...> În post, ca desert, se pot servi prune uscate umplute cu nuci și fierte în vin roșu. E ca la moldoveni” (Z. N. P., Chișinău); „Borșul este mâncare obligatorie. Tăieței – mâncare obligatorie. Și... terciul de orez. Dacă ziua este de post, în terci se pun prune uscate. Însă, dacă ziua nu este de post, atunci terciul de orez se face pe lapte cu ouă, toate coapte în cuptor. Trei feluri de mâncare” (L. L. V., Egorovca); „La noi pe timpuri era – borș, carne, tăieței” (H. V. P., Dobrogea Veche).

Din băuturi se folosea doar apă. Pe masă nu se

punea nici compot. Nu se permit băuturi alcoolice – nici în vremurile trecute, nici în zilele noastre. Acum se pune și compot, apă dulce. Unele deosebiri, legate de alcool, au fost fixate în Dobrogea Veche: „Nu, nu. Apa se servește rece, din cană. Niciun fel de băuturi [alcoolice]. Alcool se dă doar acelor bărbați care au săpat groapa, au dus sicriul și au îngropat defunctul. Lor li se oferea într-o cană: a băut unul – altuia i se toarnă câte jumătate de cănuță. Și nu se mai oferă nimănui! Este liniștit. Unul citește... Zboară musca – și ea se aude. Toți tac” (H. V. P.).

În timpurile grele, spre exemplu după război, când erau dificultăți cu vesela, nu se oferea talger fiecărui invitat, ca acum, însă se puneau boluri pentru câteva persoane, care mâncau dintr-un bol. Nu se foloseau furculițe, doar linguri.

Astfel de feluri de mâncare, ca borșul, tăieței, terciul din orez, la creștinii ortodocși de rit vechi au specificul său, se gătesc după rețete speciale. Pentru borș, toate legumele se taie foarte subțire, sfecla este fermentată în cvas de pâine: „Primul lucru cu care se începe pregătirea borșului este sfecla, sfecla proaspătă este tăiată mărunț-mărunț, în bucăți de dimensiunea unui chibrit, dacă un chibrit este rupt în jumătate – iată în așa bucațele cu patru laturi. Această sfeclă este tăiată doar de femeile invitate. Ele pregătesc un cvas special, care se toarnă peste această sfeclă și ar trebui să se fermenteze până la prânz, să se marineze. Apoi borșul este fiert din această sfeclă fermentată” (B. T. M.). Anumite particularități de preparare a tăiețeiilor pentru masa de pomenire (care se gătesc și la nuntă) ne-au fost comunicate în Dobrogea Veche: „Tăiețeiii sunt gătiți pe bulion de carne de găină, <...>. Și acolo sunt fierte și tocate toate măruntaiele. Acești tăiețeiii nu sunt strecurați. Trebuie să știi câtă apă să pui ca să nu fie prea groși sau prea rari. Trebuie să știi cum să-i gătești. Iată metoda: avem o lingură mare (o lopățică de lemn – T. Z.). Când tăiețeiii se turnau în bulion și ei începeau să fiarbă, dacă puneai lopățica în tăiețeiii și aceasta nu cădea, înseamnă că erau de consistență bună. Iar dacă ea cade, trebuie să mai adaugi tăieței. Dar asta o face cine știe. Eu știu, pentru că sunt bucătar” (T. E. F.). Terciul din orez de asemenea se gătește printr-o metodă neobișnuită: „Orezul, apoi se pune o cantitate mare de ouă, aproximativ 20 de gălbenușuri, apoi se toarnă laptele fierbinte, totul se fierbe, cu unt și stafide. Mai bine se pregătește în cuptorul țărănesc. Știu că înainte chiar în biserică era cuptor. Se gătește și în cuptorul de la aragaz” (Z. N. P.).

Astfel, deși sunt o serie de inovații ce țin de masa de pomenire, în general în acest domeniu se păstrează aceeași bază.

La lipoveni există și specificul în privința pomenii. Vom menționa, că la lipoveni inițial nu era un astfel de cuvânt, ei le numesc „daruri la mormânt” (daruri celor care au ajutat cu înmormântarea – au săpat groapa, au dus decedatul, au pregătit prânzul de pomenire) și „milostenia”, deși uneori se folosește termenul „pomană” în calitate de împrumut de la moldoveni. Din componența milosteniei fac parte o franzelă, sare, chibrituri și puțini bani – 5 lei.

Un mare interes reprezintă așa-numita „milostenie tainică”. Spre exemplu, un informator din s. Pocrovca ne-a comunicat: „Înainte, când mergeam să luăm apă din fântână (acum apă este și în ogrăzi și în case), vedeam că pe fântână stau bani. Și tu iei acești bani, nu trebuie să-i lași. Nu este pur și simplu. Se vede că de la tine se cere o rugăciune lui Dumnezeu. Tu iei acești bani. Eu țin minte, când eram mică, găseam bani pe capacul fântânii, îi aduceam acasă și mama îmi spunea: «Fiico, ridică-te și roagă-te». Și chiar m-a învățat cum să mă rog în așa caz: «Mântuiește, Doamne, miluiește pe robii tăi care au oferit milostenie». Voi cunoașteți cum se consideră după religie: oferă tainic – Dumnezeu îți va oferi în mod deschis. Astfel că nu trebuie ca să se știe. Și iată încă ce mi-a povestit mama. Se întâmpla ca seara să stea ei în casă (înainte nici lumină nu era, nimic), și deodată auzeau o bătaie în ușă. Ieșeau, dar acolo nu era nimeni. Stătea o batistă legată în nod, iar în ea – cine și ce avea acasă: pâine, sare și altele. Noi deja știam că cineva are un necaz și trebuie să ne rugăm. Nu știi pentru cine să te rogi și iată cum ne rugăm: «Miluiește pe robii Tăi pentru milostenia pe care o fac»” (S. E. V.). Trebuie să subliniem că acest mod de pomenire nu a încetat să fie răspândit în mediul lipovenilor.

La creștinii ortodocși de rit vechi–, „fără de popă” din or. Edineț, s-a descoperit ceva interesant vizavi de pomană, inclusiv de milostenia tainică, în care intră ouă crude: „Este milostenia tainică. <...> Pentru omul care a murit fără de pocăință, e necesar de împărțit 40 de milostenii tainice. Se numesc «patruzeci pomene de parastas». Patruzeci de ori a câte patruzeci de ouă crude. Trebuie să duci în așa fel ca să nu te vadă. Mai ales noaptea se face asta. O astfel de milostenie se atârână de gard, de poartă, ca punga să fie din partea casei, a stăpânilor, în ogradă. Și persoana care vine ia punga, se roagă de trei ori înspre răsăritul soarelui, dar se roagă «pentru toți

creștinii ortodocși». Ouăle trebuie să fie crude! Se spune că într-un ou crud sunt 12 închinări – trebuie să te închini de 12 ori, să te rogi lui Dumnezeu. Iată așa o milostenie mare pentru un ou” (K. A. G.).

În concluzie, vom menționa că cercetarea întreprinsă a permis depistarea la lipovenii din Republica Moldova o serie de particularități specifice ale ritualurilor funerare și memoriale legate de etapa finală a ciclului vieții umane. Odată cu păstrarea pe parcursul secolelor a conturului principal al acestui ritual, au fost identificate unele particularități noi și transformări, precum și deosebiri între localitățile rurale și urbane: „Prin sate, oamenii practic trăiesc cu aceasta, îndeplinesc tradițiile mult mai corect, însă noi aici, în oraș, desigur suntem puțin detașați de aceasta” (M. G. M., Chișinău). În ciuda conseruatorismului deosebit al acestei etape a ritualurilor familiale, au fost identificate și împrumuturi de la moldoveni, de exemplu, cele cu privire la felurile de mâncare a mesei de pomenire – prune uscate cu nuci, dacă ziua de pomenire nimerește într-o zi de post, în Edineț mulți înlocuiesc borșul cu zeama, gătesc babă neagră și albă ș. a. Se remarcă variabilitatea unor sau altor tradiții în diferite localități, inclusiv printre creștinii ortodocși de rit vechi –, „cu popă” (Cunicea, Pocrovca ș. a.) și printre creștinii de rit vechi–, „fără de popă” (Edineț).

Informatori

- B. I. M., a. n. 1978, s. Pocrovca, r-nul Dondușeni.
 B. T. M., a. n. 1961, s. Pocrovca, r-nul Dondușeni.
 E. F. M., a. n. 1940, or. Edineț.
 H. V. P., a. n. 1943, s. Dobrogea Veche, r-nul Sângerei.
 H. N. P., a. n. 1940, s. Dobrogea Veche, r-nul Sângerei.
 K. A. G., a. n. 1959, or. Edineț.
 K. A. S., a. n. 1946, s. Cunicea, r-nul Florești.
 K. M. M., a. n. 1958, or. Edineț.
 K. N. G., a. n. 1976, or. Chișinău.
 K. O. P., a. n. 1959, or. Edineț.
 K. P. A., a. n. 1945, s. Cunicea, r-nul Florești.
 K. T. I., a. n. 1947, s. Egorovca, r-nul Fălești.
 L. L. V., a. n. 1967, s. Egorovca, r-nul Fălești.
 M. G. M., a. n. 1958, or. Chișinău.
 S. E. V., a. n. 1949, s. Pocrovca, r-nul Dondușeni.
 T. E. F., a. n. 1960, s. Dobrogea Veche, r-nul Sângerei.
 Z. N. P., a. n. 1978, or. Chișinău.

Note

¹ Articolul este elaborat în cadrul proiectului 96-PS 20.80009.1606.02: Evoluția tradițiilor și procesele etnice în Republica Moldova: suport teoretic și aplicativ în promovarea valorilor etnoculturale și coeziunii sociale. Despre tradițiile și ritualurile primelor două etape ale ciclului vieții omului, prezente la lipovenii din Republica Moldova, vezi, spre exemplu, următoarele lucrări: Zaicovschi T. Riturile la naștere și botez ale credincioșilor de rit vechi din Republica Moldova. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2021. Vol. XXX, p. 37-44; Zaicovschi T. Tradițiile lipovenilor din Republica Moldova pentru perioada premaritală, pețit și cununie. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*. Vol. XXXI, 2022, p. 92-99.

² Monografia acestui autor „Ritualurile ciclurilor de viață ale creștinilor ortodocși de rit vechi – lipoveni ai regiunii Astrahan (de naștere și botez și funerare-memoriale) (Astrahan, 2010) prezintă un interes deosebit, pentru că este dedicată etapelor ciclului de viață a ritualurilor lipovenilor din Astrahan – comunitatea creștinilor ortodocși de rit vechi ai ierarhiei de la Fântâna Albă, reemigranții (în a. 1947) din satele Sarichioi și Carcaliu din județul Tulcea al României de Est, care în prezent locuiesc în or. Astrahan, în satele Uspesh din raionul Kamâziak și Recinoe din raionul Harabalinsk.

³ În vremurile trecute, în casele creștinilor ortodocși de rit vechi nu se permiteau oglinzile. Cf.: „Înainte nu se permitea în general să privești în oglindă. Înainte oamenii se priveau în apă – în iaz ș.a. Și, spre exemplu, la preot și în timpurile noastre nu trebuie să fie oglinzi în casă. Adică nu se poate să te privești. Este păcat. Nu se permitea să te privești în oglindă, să te fotografiezi, să privești televizorul, să ascuți radioul... Dar acest lucru era înainte. Acum timpurile s-au schimbat” (K. T. I.).

⁴ În orașe, respectându-se regulile de bază ale îmbrăcării defunctului, apar unele variante ale pieselor hainelor de înmormântare: „Uneori se înmormântează și în costum, adică deasupra cămășii se îmbracă sacoul, dar iarăși, ca o variantă. <...> La fel, uneori pentru femei se folosește și rochia (cu respectarea regulii că rochia este cu mâneca lungă și închisă la gât – T. Z.)” (Z. N. P.).

⁵ Crucea se instalează pe mormânt după a 40-zi, și nu din partea capului, ci din partea picioarelor: „Nu la cap, ci la picioare” (K. P. A.). Informatorii explică aceasta prin faptul că defunctul trebuie să o vadă, să se roage la cruce, iar în timpul celei de-a Doua Veniri a lui Iisus Hristos defunctul va

lua această cruce și va merge la Judecata de Apoi. Cf.: „Mama mea la sfârșitul vieții era grav bolnavă, <...> și ea tot timpul spunea: «...Eu nu vreau cruce nici de marmură, nici de fier, să-mi puneți de lemn. Eu sunt așa de bolnavă, eu nu voi putea să duc o cruce grea pe acel munte». Noi i-am îndeplinit dorința: am făcut-o din lemn și am acoperit-o cu lac” (K. A. G.).

⁶ După înmormântare, această cruce mică este dusă în biserică, unde pe unul din pereți se află astfel de cruciulițe de la înmormântările oamenilor decedați pe parcursul unui an. Timp de un an, până pentru decedat se roagă la slujbă, această cruce rămâne în biserică. Înaintea unei astfel de cruci trebuie să ardă lumânarea la fiecare slujbă. Lumânările sunt păstrate într-un săculeț special, fiecare gospodină sau femeie din biserică urmărește ca lumânările să nu se termine. „După trecerea unui an, rudele iau această cruciuliță din biserică, apoi acolo apar alte cruciulițe” (B. T. M.).

⁷ „Naceal” – este consecutivitatea rugăciunilor, cu care creștinii ortodocși de rit vechi încep și finalizează slujba în biserică sau acasă. Deoarece ele sunt citite la începutul și sfârșitul fiecărei ordini de rugăciuni, acestea sunt denumite închinări de început și de sfârșit.

Referințe bibliografice

Zaikovsky T. 2023. Funeral clothes of the Lipovans of the Republic of Moldova. În: Conferința științifică națională „Portul popular – expresie a istoriei și culturii neamului”, dedicată Zilei universale a iei și Zilei naționale a portului popular. Ediția a III-a. Chișinău, 22 iunie 2023. Programul și rezumatele comunicărilor. Chișinău, p. 43.

Арсланова Е. 2010. Обряды жизненного цикла старообрядцев-липован Астраханской области (родильно-крестильные и похоронно-поминальные). Астрахань: ИП Сорокин Иван Васильевич. / Arslanova E. 2010. Obryady zhiznennogo cikla staroobryadcev-lipovan Astrahanskoj oblasti (rodil'no-krestil'nye i pohoronno-pominal'nye). Astrahan': IP Sorokin Ivan Vasil'evich.

Гаврюшина Л. К. 2018. Старообрядческие села Румынии: жизнь поколений и судьба традиций. În: *Славянский мир в третьем тысячелетии*, № 3–4, с. 160-173. / Gavryushina L. K. 2018. Staroobryadcheskie sela Rumynii: zhizn' pokolenij i sud'ba tradicij. In: *Slavyanskij mir v tret'em tysyacheletii*, no. 3–4, s. 160-173.

Ивашова А. 2011. Смерть и образы природы в похоронных причитаниях. În: *Фальклор і*

сучасная культура: матэрыялы III Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 21–22 крас. 2011 г., у 2 ч. Ч. 2. Мінск, с. 65-67. / Ivashova A. 2011. Smert' i obrazy prirody v pokhoronnykh prichitaniiakh. In: Fal'klor i suchasnaya kul'tura: materyyaly III Mizhnar. navuk.-prakt. kanf., Minsk, 21–22 kras. 2011 g., u 2 ch. Ch. 2. Minsk, s. 65-67.

Кочнева М. 2023. Приметы скорой смерти. Барнаул. / Kochneva M. 2023. Primety skoroj smerti. Barnaul. <https://www.alt.kp.ru> (vizitat 10.04.2023).

Степанов В. 2016. Очерки похоронно-поминальных практик русского населения Республики Молдова. În: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. XIX, p. 22-32. / Stepanov V. 2016. Ocherki pokhoronno-pominal'nykh praktik russkogo naseleniya Respubliki Moldova. In:

Revista de Etnologie si Culturologie. Vol. XIX, p. 22-32.

Tatiana Zaicovschi (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în filologie, conferențiar cercetător, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Татьяна Зайковски (Кишинев, Республика Молдова). Доктор филологии, конференциар, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Tatiana Zaicovschi (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in philology, Research Associate Professor, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: tanzai57@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5438-9945